

АСЕН ЗЛАТАРОВ — С ЛЮБОВ И ВЕРНИ КРИТЕРИИ КЪМ ЛИТЕРАТУРАТА

ЛЮДМИЛА ГЕНКОВА, СВОБОДА БЕНЕВА

В цялата си многолика дейност на учен и общественик, на педагог и публицист Асен Златаров е преди всичко човек с благородно и отзивчиво сърце, отдал се всецяло в служба на народа. Неговите демократични идеали, прогресивни убеждения и високо гражданско съзнание се проявяват и в разнообразната му литературно-публицистична дейност. За своите съвременници той е „апостол-възрожденец“—носител на възвишена честност и нравствена доблест, „воин и рицар на правдата и свободата“, символ на научна зрелост и човешка мъдрост, който в духовното общуване с хората се раздава с аристократична щедрост.

Цялото творческо дело на големия учен, публицист, литературен критик и изкуствовед носи белезите на висока естетическа култура. С универсалния си дух, с култа си към възвишеното Златаров се издигна и до художественото творчество. Неговото естетическо отношение към действителността му позволява да възприема същността на предметите и явленията и взаимната им връзка в природата и обществото. Стимул за многостранната си дейност Златаров намира в напътствените думи на Ж. Жорес: „Идете сред хората, работете за тях, за доброто и красотата и вие ще бъдете щастлив“.

Израснал в духовно богата среда, наследил от майка си мечтателност и поетичен дух, нежният юноша с увлечение чете руска и световна класика. Вълнува се от „Под игото“, „Чичовци“ и „Епопея на забравените“, рецитира „Калиопа“ и „Арменци“. Разностранный му интерес насочват студента по химия към лекциите по естетика и литература на д-р К. Кръстев в Софийския университет и към лекциите по литература на Бернар Буви в Женевския университет. Натрупал знания и впечатления, младият Златаров прави първите си литературни опити. Годината е 1905. Под псевдонима „Ася“ излизат от печат неговите „Волни стихове“. Постепенно в стиховете се появяват и социални мотиви. Научил за освиркването на Фердинанд от студентите при откриването на Народния театър, като студент в Женева Златаров на един дъх написва стихотворение, с което се присъединява към „великото и трогателно поведение на българските студенти“:

Тъпчете, тирани, омразни, гнуснави
свободите свети на клетник народ,
но знайте: той нивга не ще забрави
реките кървави в страдни свой път.
.....

И нова тогава ще ера настъпи,
изпълнена с равенство, братство, любов.
Там няма да владат закони ви тъпи,
а всеки да служи ще бъде готов.

(26. VI. 1907)

С младостта на своя дух и култа си към възвишеното в живота Златаров се домогна до поетичното творчество, прояви широки литературни интереси, изяви се като писател-публицист, литературен критик и изкуствовед. През 1908 г. и 1909 г. сп. „Ново общество“ отпечатва няколко стихотворения на Златаров: „Букет“, „Изкушение“, „Любов“, „Човек-страст“. Запознал се с национални и световни образци, почувствувал съвършенството на велики творци, той постепенно изоставя поетичните си увлечения, но завинаги съхранява преклонението си пред художествената сила на родната реч, „Какво богатство, какво чудо, каква сила е тя!“ — възкликва даже в предсмъртното си писмо (6. XII. 1936).

Неговата огромна духовна енергия търси и други пътища за изява. Богатите мисли и идеи Златаров събира в научните си и популяризаторски трудове, а нежните трепети на сърцето, вълненията и тревогите на душата си разкрива в двете поеми в проза „Цветя за него“ (1918) и „Песен за нея“ (1919). Тези лични импресии със специфично съдържание и своеобразна литературна разработка предизвикват широк интерес, но и много спорове. С обобщения идеализиран образ на жена, свила букет от цветя за Него, е направен опит да се разкрие сложният ѝ духовен мир, пълен с разочарования от разрушени кумири, с мисли за самота, с блянове за щастие. В „Песен за нея“ отново синтетично и идеализирано се разкрива „вечният копнеж на мъжа към Избраницата и властта на жената върху неговата съдба“. Основният мотив в поетичното творчество на Златаров е възвишената любов, която обвързва „сърцата и ги прави близки и родни на оня тих трепет на човешкото сърце, който пълни с кротка светлина и мека топлина гърдите ни и ни дава сила да не отричаме живота и да вярваме в неговите дни“.

Литературните интереси на Златаров вземат други измерения. Израз на богатите впечатления и преживявания от Париж е почти автобиографичният роман „В града на любовта“. Написан по подобие на творбите на Анатол Франс, този „роман на идеите“ поражда дълбоките познания на автора по история на изкуството. И макар че Златаров не може да достигне високи върхове в областта на художествената литература, той овладява до съвършенство изразната сила на родната реч. Именно това прави живото слово на пламенния оратор и народен трибун обаятелно и придава действена сила на вдъхновеното перо на ненадминатия популяризатор и публицист.

Като диалектик Златаров търси единството между форма и съдържание, между изящните изразни средства и богатството от мисли, идеи и прозрения в своите многобройни произведения. Както сам споделя, той работи за науката и пише за народа. Остава богато духовно наследство от над 700 заглавия — статии, брошури и книги, посветени на актуални проблеми из областта на науката, културата, изкуството, политиката. Диапазонът на творческите му интереси е изключително широк: пише за видни философи, за общественици и революционни дейци, за писатели и поети; вълнува се от културни прояви и международни събития, от научни открития, технически новости и прогресивни идеи, разобличава прояви на насилие и низост, страстно зове: „На борба за мир“ (1932), „Срещу расизма“ (1933), против „Походът на варварите“ (1933) в Германия. Връх в социално ангажираното публицистично творчество на Златаров е неговата книга „В страната на Съветите“ (1936). Написана на един дъх,

с дълбоко вълнение и искрен възторг, книгата надхвърля предварителния замисъл на автора: „Да помогне за справяне с едно от най-големите по размери социално явление на нашите дни“. В тревожни и смутни дни тази „красива и нужна книга“ (Г. Бакалов) разкри пред българския народ истината за СССР, посочи му пътя на българо-съветската дружба, даде мощен тласък за укрепване на Народния фронт. В тази последна книга пролича най-ярко сложната многопланова личност на учения, писателя и общественика, призван да служи на истината и красотата, на социалния и културен напредък на човечеството.

Универсалният дух на Златаров съзрява в съприкосновение със световната наука и култура. Работи много, чете всичко — наука, философия, поезия, улича се от литературната класика, но не само да удовлетворява естетическите си потребности. Той бърза да сподели с читатели и слушатели истината и красотата, до която се докосва при срещата си с велики творци. Богатата ерудиция и култура му позволяват да дава верни оценки. Според него Емил Зола е „апостол на живота“, Жан Жорес — „живата съвест на човечеството“, а Виктор Юго — „гигант и вулкан, който трябва да върви начело на народа, като светлина и да му сочи пътя“. Златаров цени високо делото на бележити обществени дейци, поети, писатели и учени, пише пламенни статии за Карл Маркс и Жан-Жак Русо, за Р. Тагор и А. Айнщайн, за Ч. Дарвин, Ил. Мечников и др.

Когато през 1932 г. човечеството отбелязва 100-годишнината от смъртта на Гьоте, Златаров бърза да направи съпричастна и българската общественост към този „гений, който във всички области дава ново, разкрива пътища, очертава епоха“. В статията си „Гьоте“ той обосновава защо делото на „тоя гений на вековете“ и „гражданин на цялата земя“ принадлежи на всички народи. Възвишените идеали на Гьоте противопоставя на „националната омраза“, която вече е обхванала Хитлер и неговите последователи. Отново се проявява тънкото умение на Златаров да избистри социалното звучене на Гьотевите идеи, да ги актуализира и противопостави на настъпващата фашистка идеология. И действително, от висотата на Гьотевия дух „цялата земя изглежда родина на човека, който чрез своя труд и чрез своята размисъл се чувства свързан с цялото човечество“.

Колко богата и разностранна е подготовката на Златаров, за да даде заслужена оценка на големия немски поет, който „еднакво принадлежи и на науката, и на поезията, и на философията“. Гьоте е образец на хармонична личност с големи приноси в областта на анатомията, ботаниката, геологията, петрографията и метеорологията, както и в литературата, която обогатява с „вечни образци на свършена поезия“.

Специално внимание Златаров отделя на „Фауст“ — най-великата творба на Гьоте, „която подлага на „етично-социологически анализ“, за да докаже, че човешкото щастие не се определя от егостични радости, блага и домогвания. За Гьоте щастieto е в „нашата служба за добро на всички, нашата отзывчивост към страданията, нашия подвиг да се жертвуваме за благото на многото — на тия, които гинат в немотия и духовен мрак“. С оптимизма на социалистическите си идеали той продължава размислите за Гьотевия Фауст: „Човек ще изпита истинско човешко щастие, когато види около себе си свободни, горди, доволни хора, които в дружно усилие са успели да направят земята градина за своите радости, които са свързани в подвига на борбата за добро и преуспяване. . . в делото на мира и напредъка“. Така интерпретира Златаров основната идея на „Фауст“ за смисъла на живота и човешкото щастие, която е скъпа за „всеки социалист“, за „работническия свят“.

Златаров високо цени Х. Хайне и по време на специализацията си в Париж с уважение полага цветя на неговия гроб. Спомените от това посещение на-

мират израз в статията „При гроба на Хайне“, написана по повод 75-годишнината от смъртта на поета. Тя е вълнуващ пътепис за тихите алеи на гробището на Монмартър, където почиват видни поети, артисти, мислители и общественици. В статията се преплитат картини от трудния живот на певеца на революцията Хайне, който според Златаров е „безсмъртен“ защото е поет с голямо сърце и с неспокойна мисъл. . . . Колкото германец, толкова и французин, той е от мостовите, които свързват народите, за да се „осъществи един ден общочовешката задруга“. Тези думи показват не самовещината му на литературовед, но и неговите високи хуманни идеали. Социалните мотиви прозират и в горещия отпор на филистерите, които се опитват да представят Хайне като „поет на пансионерките“: „Глупци! Има ли по-велико дело и по-за завиждаше съдба от тая да спечелиш сърцата на младите, да ги спечелиш, като си им дал в замяна своето. Сърцето на Хайне са неговите песни, които дотолкова носят чертите на неувяхващото, че много от тях са станали народно достояние“. Като разкрива социалните мотиви в творчеството на големия немски поет, Златаров подчертава, че Хайне носи не само сърце на поет, а и чувство на човек: големите въпроси на борещия се за свобода, радост, охолство отруден човешки род му стават скъпи. И той става поет на революцията.“

Не само великите немски поети вдъхновяват Златаров. Неговото пламенно перо и отзивчиво сърце откликват и на петдесетгодишнината от смъртта на „най-големия поет на Франция“ и „син на човечеството“ Виктор Юго със статията „Бунтар-изгнаник“ (1935). Като характеризира умело бурната епоха на „търсения, нови знамена, благородна вяра в човека и човечеството, почит към личността и нейните права“, в която живя и твори В. Юго, Златаров проследява неговия бурен жизнен и творчески път, посветен на „слабите, онеправданите, ограбваните, лъганите“. Той убедително показва, че поетът с изключително въображение и голямо сърце добре разбира своята социална мисия — „да върви начело на народа като светлина и да му сочи пътя“ (из предговора на „Оди и балади“—1922). Висококомпетентна оценка за неговото творческо дело и дълбок хуманизъм се съдържа в думите: „Романтизмът намери във Виктор Юго не само своя най-даровит изразител, но и най-преданото и велико сърце, което единствено можеше да запали с огъня си спящите сили на народа и да му стане знаме и идол“. В заключение Златаров подчертава непреходната стойност на творчеството и изкуството: „Шейсетте тома поезия, драми, романи, студии, манифести и речи на Виктор Юго са най-скъпото и гордо притежание на Франция.“

Асен Златаров високо цени не само романтизма на В. Юго, но и реализма на Емил Зола, който при художественото „възсъздаване. . . бе сам своеобразен романтик“. На този „Апостол на живота“ са посветени две статии, написани през 1927 г. по случай 25-годишнината от смъртта му. В тях на фона на историческата епоха Златаров прави задълбочен анализ на творческия път на великия писател и гражданин, който въпреки „заричанията му да остане далеч от гражданските борби. . . напусна спокойния живот на кабинетен труд, хвърли се цял в арената на обществените страсти и застана като страж на правдата“. Зола никога не лъже и никого не ласкае: „Той не ласкае и народа, а му посочваше порока и падението, които го правят отрепка и убиват у него човешкото“. Затова въпреки че Емил Зола е баща на натурализма в литературата, читателите му остават „поразени от духа на добротата и обичта към човечеството, които изпълват неговите романи“. И верен на социалистическите си идеали и високи литературни критерии, Златаров заключава: „Писателят не може да бъде само съзерцател и промислител в живота: той трябва да бъде негов воин. . . в борбата за умствена, нравствена, политическа и икономическа свобода на хората.“

С демократичните си и антивоенни идеали Златаров е близък и на френските писатели-социалисти Ромен Ролан, Анатол Франс и Анри Барбюс. Той им посвещава редица свои статии в различни периоди от богатата си публицистична дейност. Приветствува възторжено общото им миролюбиво дело — създаването на групата „Clarke“ със статията си „Светлина и слънце“ (1919). В нея Златаров защитава мира и Париж — „столицата на свободата“, която „слепци искат да превърнат в символ на насилие“. С верни естетически критерии той оценява не само обществената дейност, но и литературното творчество на тримата видни писатели. Така Златаров пръв запознава нашата културна обществено с тяхното творческо дело.

Веднага след края на Първата световна война (1918) той отпечатва във в. „Пряпорец“ отзив за романа „Огънят“ на Анри Барбюс, който по всеобщо признание е първото реалистично художествено произведение за войната, която „навсякъде носи само: мъка, бедствие, грубост, измама и гибел“. Мизерията на войната, суровата ѝ правда е дадена такава, каквато е: „крвава, жестока, нечовешка“ — казва Златаров, защото сам е изпитал нейните ужаси. Неговият кратък отзив обръща вниманието на Николай Лилиев и Йордан Мечкарров, които превеждат романа, издаден през следващата година в България.

Съпричастен с Анатол Франс в идейно-художествено отношение, Златаров високо цени тетралогията му „Съвременна история“ и особено неговия социологически и философски роман „На белия камък“, преведен през 1920 г. от съпругата му Евдокия Златарова. В предговора той представя книгата на българския читател с кратки бележки за нейния автор, за художествения му стил, богат на тънка ирония и блестящо остроумие. Анатол Франс умее да разказва за човешката история с „изящество, картинност и сила“. Неговата книга „може да задоволи и учения, и мислителя, и поета: тя е цяла рудница на мъдрост и хубост“. В статията си „Анатол Франс“, написана по повод смъртта на писателя през 1924 г., Златаров проследява жизнения и творческия път на „един многоцветен талант“. Като прави обзорен преглед на по-крупните му творби (романи, сборници, разкази, повести и др.), той отбелязва художествената им простота, продукт на „сложен, съзнателен процес, на една идеална синтеза“.

В статиите си „Ромен Ролан и войната“ (1919) и „Последните творби на Ромен Ролан“ (1924) Златаров се възхищава не само от общественика, но и от писателя. „Ромен Ролан през цялата война не измени на своята съвест и на своето верую: да бъде писател, съзнаващ своите отговорности, човек, който обича истината. . . моралната, жива истина на борещия се за повече светлина и правда човек.“ Златаров проследява творческия му път и прави кратък литературен анализ на серията романи „Жан Кристоф“ и „Биографии на велики мъже“ и особено на последните му творби: „Лилиули“, „Пиер и Люси“ и „Клерамбо“, в които Р. Ролан се проявява като „апостол на утрешния ден“. Страшните дни на войната „закаляха и направиха от нежния поет“ — „борец за обществена правда“. Според Златаров „Клерамбо“ е „изповед на интелегент“, имал смелостта да каже: „Стига войни!“ Познал преследвания и нападки, старият честен Клерамбо умира с усмивка, защото е срещнал вече съчувствие. Запленен от идейно-художественото богатство на тази книга на Ромен Ролан, авторът на статията твърди, че в нея „има от кротката обич към хората на Толстой, от пламенната вяра в човечеството на Жореса, от радостния химн на истина и правда на Уитмана, от вглъбяването на големите мъдrecи. . .“.

В обсега на духовните интереси на Златаров освен титаните на западноевропейската литература влизат и големите руски писатели М. Достоевски, Л. Толстой, М. Горки, допринесли за неговото творческо израстване. „Да четеш Достоевски, когато си вече надхвърлил юношеството и си на път да се утвърждаваш със своя мисъл и свое чувство за света, е истинско огнено кръще-

ние и съпричастие с бездните на човешката душа“ — отбелязва той в статията „Катарзис“ (1931). Запознат основно с творчеството на Достоевски, Златаров изтъква, че всеки прочетен том от него „влива в сърцето лава, която опожарява нашето спокойствие и примирение, сепва душата ни, тласка ни, забременени от мисли, които търсят изход, бият със страшни удари съвестта ни. И ходиш потиснат с дни, със седмици и пред тебе се възправят сложните въпроси за съдбата, за щастието“. Като набелязва някои моменти от съдбата на големия писател, той посочва очистителната сила на катарзиса, на неговите страдания.

Пленен от възвишените идеали и дълбокия хуманизъм на един „мъдрец и апостол“, Златаров пише статията „Нравственият гений на Толстой“ (1930), посветена на 20-годишнината от смъртта му. Той оценява личността и делото на великия руски писател, на този „чист славянин“ като „един от върховете на човечеството“, очертаващ пътя му към „новата истина“: „Толстоєвата истина, колкото и осезаема да е, е истина за едно далечно, бързо време.“ С умението си да актуализира факти и събития Златаров съпоставя творчеството на Толстой с времето, в което живее, време на „мрак и насилие“. „В наши дни — казва той — Толстоєвата възвишена идея за свободата е напитка, която подкрепя вярата, че в историческия филм мразът е преходна сцена и светлината не може да не озари човечеството.“ Като анализира изразните средства и художественото майсторство на Толстой, Златаров го поставя сред най-големите писатели: „А художникът Толстой: нему е отсъдено място между най-големите и вековете са го прибрали в своя Пантеон.“

От статиите на Златаров за Достоевски и Толстой лъха голямата му обич към Русия, към руската литература и руския народ, към неговите обикновени хора, така правдиво обрисувани от Максим Горки. На този „буревестник“ той също посвещава две статии. Едната пише през 1932 г., по повод 40-годишната му литературна дейност, а втората, „Герой на живота“ (1936), отпечатва във „Възпоменателен лист Максим Горки“, издаден под редакцията на Г. Бакалов. Верен на своите високи идеали за демократизация на науката и изкуството, Златаров запознава нашата културна общественост с този „всепризнат писател на великата страна“, като прави верен социологически и естетически анализ на творчеството му, на влиянието му върху българската интелигенция. Нашата прогресивна младеж от началото на века, както и сам Златаров, изстрада духовно с героите на М. Горки, живее с тях. Книгите му „се четяха жадно, с увлечение, будеха в душите пориви за дело, за подвиг, носеха размисъл и караха да се обича и разбира човека“. В статията си „Максим Горки“ (1932) той си спомня и паметното представление в началото на века на „На дъното“ в София, отражението на песента на босящите върху „събудената у нас младеж“. Тя знае „Песента на буревестника“ наизуст, приема Максим Горки като свой „учител и будител“, живее с неговия образ. „Във всяка стая на гимназиста и студента стоеше на стената портрета на млад мъж с енергично открито лице на умен селянин, чиито дълги, метнати назад коси и селска блуза, пристегната с ремък, издаваха волева, дейна природа.“ Колко точно и образно характеризира Златаров „любимеца“ на младежта от това време, който чрез своите герои й вдъхва „жаждата към новото“ и „страстния порив на преустройството“!

С верен поглед на литературен критик той оценява писателя като „оригинална смес на романтизъм с реализъм“. „Романтик е Горки и когато ни рисува степта, Волга и морето, романтик е и по форма. Но суровата школа на живота го е научила да познава страданието, унижението, глада, мрака и той ги дава в правдиви, потресни черти. Тук е неговият реализъм.“ В края на краткия си обзор за творчеството на Горки Златаров подчертава, че големият му талант постоянно крепне и обхваща все по-широки обществени слоеве и все „по-

обмислени обществени задачи“. Техният отглас се чувствува не само в романа му „Майка“, но и в „Изповед“, и в „Животът на ненужния човек“. Като „честен, голям син на своето време“, Максим Горки възплътява „съвестта на тревожното, жаждашо по-хубави дни човечество. Това е един правдив писател, правдив човек.“

В статите си Златаров споделя мисли и чувства, породени от срещите му с литературни произведения и писатели, за да ги направи достояние на повече хора, на народа. Застанал на верни марксистически позиции, той добре разбира класовия характер на изкуството при капитализма и подчертава, че само при социализма то ще бъде достъпно за всички. Своите виждания за литературата и изкуството Златаров развива в лекция, четена пред Работническия образователен курс в София и издадена като брошура „Социализмът и проблемата за изкуството“ (1929). В нея той анализира комплексно проблема за изкуството в исторически, социологически и естетически аспект, като заключава с вяра в бъдещето: „Цената на поета, цената на писателя, цената на ваятеля, цената на композитора в едно социалистическо общество ще бъде именно там, че той ще стане оня фокус, в който ще се съберат. . . всички съкровени сили на хармонизуващия обществен живот.“ Колко съвременно и ясно звучат тези думи на Златаров днес, във всенародния поход към повече красота и творчество в живота.

Направеният в брошурата исторически обзор на развитието на изкуството в епохата на романтизма, реализма и натурализма включва и кратък анализ на изкуството у нас в епохата на Възраждането и след Освобождението. Златаров подчертава, че литературата винаги е била „верен изразител на бита на българина през тези епохи“. Като отдава дължимото на Раковски, Каравелов, Вазов, той отбелязва, че Ботев става „изразител на революционния дух, който е владетел в България“, а Яворов „разбира недъзите на обществото“.

Високите естетически и демократични идеали на Златаров, неговият горещ патриотизъм го правят близък до идейните убеждения и творчески изяви на някои писатели, поети и общественици. В редица статии той разкрива тяхната роля и пример в борбата за свобода и правда, срещу силните на деня. Със слово и дело те откликват на народните болки и привличат поетичната душа и вдъхновеното перо на Златаров, който пише за Христо Ботев, Алеко Константинов, Пенчо Славейков, П. К. Яворов, Антон Страшимиров, Николай Ракитин и др.

Особено дълбоко е неговото преклонение пред подвига и делото на големия поет-революционер Христо Ботев. За Златаров „Ботев е велика личност — поет и герой“, който „слива своята лична съдба със съдбата на народа“. „Той е знаме, път, упование на народа ни“ за всички времена. Неговото творчество и революционно дело са любима тема за Златаров. Даже само заглавията на статиите са показателни за отношението на Златаров и умението му да пише актуално, възнуващо: „Кому принадлежи Христо Ботев“ (1924), „Ботев — Левски“ (1931), „Работническото, младежта и Христо Ботев“ (1932). С най-дълбоко проникновение се отличава обширната статия „Христо Ботев“, която всъщност е предговор към книгата „Христо Ботев. Съчинения“, излязла под редакцията на проф. д-р Асен Златаров след смъртта му в две издания (1937 и 1939 г.).

Златаров познава задълбочено личността и творчеството на Ботев, който „се издига до патоса на обществения водач и прорицател“ и „хвърли за племето ни общочовешкия мост към бъдещето“. Като веш литературен критик той изтъква, че „ведичието на човека се прави в блясъка на поезията му“ и осигури безсмъртието на Ботев. Но Златаров познава не само „дванадесетте къса лирика“, завещана ни от Ботев, а и неговата публицистика, с която той „възропта и въстана срещу всички угнетители“ и предприе, че „пролетариатът навсякъде е бил и ще бъде двигател на всички революции“. Вникнал дълбоко

в революционното и политическото верую на поета, Златаров прави исторически паралели между Ботев и руските революционни демократи Херцен и Чернишевски, между Ботев и Левски, между Ботев и социалистическата младеж, за да заключи, че той „принадлежи на тия, които знаят като него силно да любят и мразят. Да любят народа си, неговите първични чисти сили за изявяване пред семейството на нациите.“

Като патриот и народопсихолог Златаров знае, че в съзнанието на народа имената на Ботев и Левски са свързани и винаги „ще останат най-скъпите, най-примамливите и най-светлите“, че те са „двата върха, до които се издига българският дух, за да огрее с блясък съзнанието и волята за възход у тия, които имат очи за висините, чиято душа е узряла за подвиг и жертва и чиято сърце е влюбено в истините на живота“. Лаконично, но силно Златаров характеризира тези титани на мисълта и делото: „Ботев! — гениална глава и пламенно сърце. . .“, „Левски! — нравствен гений, девственник-революционер, въздръжник и светец, в живота на който няма ни един грях, нито едно петно. . . Неговото обаяние е огромно. . .“

Златаров откликва с вълнуващи статии и на делото на народните будители („Ден на светли имена“ — 1926 г.), на най-старите преводачи („Подвигът на първите“ — 1926 г.), на творчеството на поети и писатели от различни поколения. За тези, които са оставили трайни следи в душата на народа, Златаров намира повод и случай да напише правдиви слова на уважение и благодарност. Кратко, но точно характеризира личността им чрез делата им. Той уверено определя Вазов като „народен поет“, разкрива „обаянието на Алеко“. Златаров става изразител на всеобщата симпатия, с която се ползува авторът на „Бай Ганьо“ сред народа. „Сърцето на Алеко — пише той — е пронизано от тия, които са родени и живеят в мрак: но то продължава да внася живителни струи в нашия личен и обществен живот.“ Алековият герой накара да се смеят и тези, които „не довидяха дори, че на себе си се смеят — такава укрепителна сила е смехът“.

Наред с творчеството на писатели и поети Златаров високо цени проявената от тях честност и гражданска доблест. За това пише за Т. Г. Влайков — „човек на живо обществено чувство, овладян от идеята за служба на народа“, за прокудения Пенчо Славейков, за буйния и вдъхновен Гео Милев, за общественика и гражданина Антон Страшимиров, който пръв надигна глас за защита на обезправения народ след Септемврийското въстание. За неговия подвиг — написването на романа „Хоро“ (1923) — Златаров отбелязва: „Колко калѐна воля за добро, колко обич към тия, които страдат, колко себеотрицание са потребни да вдигнеш глас на трибун, да отбележиш мигове на човечност и съвест тогава, когато тъмни сили издевателствуват над народа, когато злото се шири и властвува, крепено от високопоставени обществени злодеи.“

Златаров е сроден по душа и близък приятел на големия поет Яворов — „най-големия лирик на България, прямия наследник на Ботевия гений“. На неговия труден жизнен и творчески път той посвещава в периода от 1925 до 1934 г. две статии и две брошури. Издадената по повод 10-годишнината от смъртта на поета брошура „Трагедията на Яворов“ развълнува дълбоко нашата общественост и претърпява няколко издания. В нея се изнасят лични спомени и бележки от срещите с Яворов: „Десет години на съвестта на българската интелигенция висне един грях: че оклевети един невинен и изоставен, един мъченик.“ През 1931 г. Златаров отново се връща към Яворов и пише брошурата „Жребий на слава и страдание“, издадена от библиотека „Велики българи. Живописни разкази“ през 1936 г. Личността и творческото дело на Яворов вълнуват големия му приятел и почитател и по-късно. През 1934 г. той пише две статии. С професионална вещина на литературен критик Злата-

ров разкрива социалните мотиви на неговите песни за селяка, приведен от непосилния труд, за изгнаника, „чужд между чужди“, за „тръпките на едно сърце, разбрало великото страдание на всички онеправдани и отрудени“. Възхитен от поетичното дарование и богатия образен език на поета, Златаров пише: „Неговите песни са не само вечни образци за блясъка на българската реч, но и она очистителен огън, който като обжегне душата ни, спасява ни от страданието на самотата. . . Песните на Яворов са наше изкупление.“ Този последен акорд в статията „Самота“ преминава в призив за „Съдебна реабилитация на Яворов“: „Ние, приятелите на поета, и всички честни хора в тая страна няма защо да се боим от заключението на един съд, който ще каже своята тежка дума. Това трябва да стане!“

Златаров е близък приятел не само с Яворов, но и с други писатели и поети негови съвременници — Н. Лилиев, Н. Ракитин, Н. Райнов, М. Кремен и др. Той не се задоволява само да чете техни произведения, но ги анализира, поощрява творческите им търсения, събира ги често в своя дом на литературни срещи, разговори и рецитали. Застъпва се за правата на младите писатели и оглавява тяхната петиция за отпускане пенсия на вдовицата на Гео Милев с мотивировка — загинал при изпълнение на служебния си дълг. На тази обич и духовна подкрепа писателите отвърщат на Златаров с признателност и благодарност, подаряват му творбите си, канят го на свои творчески срещи в Писателския съюз.

Литературните интереси на Златаров разкриват богатата му душевност, поетично дарование и будна гражданска съвест, показват качествата му на литературен критик. Неговият висок интелект, богатата ерудиция и верен научен подход му позволяват да се ориентира в сложните и деликатни проблеми на литературната критика. Наред с това Златаров с присъщата си вискателност посочва критериите за литературния критик. С будна гражданска съвест анализира състоянието на нашата литературна критика, отношението между писателите и обществеността в периода между двете световни войни.

Високата социална мисия на литературния критик е подчертана в статията му „Литературна история и литературна критика“, отпечатана във в. „Пряпорец“, 1918 г.: „Литературната критика — тази, която има за предмет творбата на съвременниците — е едно изкуство, в което има толкова творчество, колкото и в създаването на самите творения. Литературният критик е натура, дарена със същото чувство, със същото творческо въображение, със същата многоцветна призма на душата, през която и самите поети преломяват света и вълненията на духа. Обикновено литературният критик е сам майстор на стиха и прозата, способен да завърши и даде една литературна творба, която е равностойна на тая на поетите, чиито творения разглежда.“

Десет години по-късно Златаров отново пише за високите изисквания към литературната критика и творческите качества, които трябва да притежава литературният критик, призван да оцени делото на съвременните писатели („За нашата литературна критика“, 1928).

Според него: „Литературният критик трябва да бъде с честни похвати и със здрави нерви: литературните факти не бива да ги мери чрез свои лични настроения. Литературната критика трябва да носи здраве, яснота, бодр живот, в нея трябва да лъха обич.“ Златаров мечтае за времето, когато литературните критици ще имат широк и бистър поглед, ще оценяват голямото, значимото. С болка той споделя, че критикът от неговото време „с микроскоп в ръка търси грапините и забравя, че полето на микроскопа е много тясно и из него се изплъзват едрите стойности“.

Златаров е разочарован от литературните критици, които остават слепи и към оформените вече таланти като Димчо Дебелянов, Николай Лилиев, Димитър Бояджиев и др. В това той вижда високата отговорност на литературната критика и смело обвинява тези, които не написаха нито ред за техните нежни стихове. В статията си „Тяхната вина“ (1919), поместена във в. „Пряпорец“, изтъква: „Истинският критик трябва да предугажда и от появата на това, което е днес, да изгражда перспективата за утре. Само така той ще има цена за живота; само така той ще може да бъде пионер, а не архивар на този живот.“ Прозорливите думи на големия учен и днес са изпълнени с актуално звучене.

Асен Златаров, който сам работи при трудни условия, добре разбира трудностите, съпътстващи творческото израстване на българския писател от онова време. В статията „Българският писател“, отпечатана в сп. „Слънце“ (1919), с изключителната си способност за философски обобщения Златаров посочва, че талантът, културата и работоспособността са трите най-важни качества, които трябва да притежава един художник, за да се оформи като голяма личност. Талантът е вложен в „душата на избрания, за да го води по пътеките на творчеството“, той не се придобива. Талантът трябва да бъде подхранен с „една широка и здрава култура, която ще му донесе гъвкавост и блясък, сила и дълбочина“. И накрай — чрез работоспособността подхраненият с култура талант може да „оделотвори художествената замисъл и идеи, родени в душата му“.

Богатият житейски опит и правилният научен подход позволяват на Златаров да определи, че „на нашия писател липсва системна, здрава, добита с упорит труд подготовка, която да му даде мироглед и критерий, която да го направи годен за самокритика, да го направи художник с мъдрост и знание, за когото творчеството не е случайна работа, която чака „свише“ вдъхновение, а е резултат на дарование — безсъмнено — откърмено с една богата съкровищница от знание“. В същото време Златаров е възмутен от отношението на държавата и обществото към писателя, който изнемогва в лишения. . . „Когато си длъжен да разходваш силите си цял ден в някоя канцелария, редакция на вестник или някое книгоиздателство, не знаей доколко би останало кураж да се пише чисто изкуство!“ Ученият сам знае цената на творческите усилия и продължава: „Та нали се иска вживяване, осмисляне, претопяване в душата на всяка замислена художествена идея, за което трябва време, спокойствие, известна доза радост, за да може да се откърми и цъфне тя в красота?“

През 1928 г. в Съюза на българските писатели се провежда дискусия на тема: „Писателят и обществеността“. Асен Златаров се намесва в нея чрез статията си „Писателят и обществеността“, поместена във в. „Литературен глас“. В нея той споделя своите виждания за отношението на писателя към обществените и политически живот на страната. „Дори и когато ще пее или разказва лични преживелици, писателят отразява в тях значими общи чувства, настроения и мисли.“ Не е писател този, който не вижда и не описва в творбите си жаждата за правда, за добруване, за обич в сърцата на своите читатели. Златаров е убеден, че „писателят трябва да жадува трайно име: малка звезда да бъде, но да си има определено място на небето на духа и там да стои, за да го знаят и ценят“. Така вярно определя той социалната ангажираност на писателя и неговото изкуство, необходимостта от собствен почерк и стил на работа, за да се преодолеят модни увлечения и грешки.

И тук ученият помага на писателя-литературовед да се домогне до някоя общи закономерности на творческия процес в науката и изкуството с верен философско-методологичен поглед.

В литературната си публицистика Златаров се приближава плътно до редица марксистко-ленински постановки за изкуството. Особено ярко подчертава своите естетически, философски и литературни възгледи в статията „Общественик и гражданин“ (1931). „Изкуството е социално явление и трябва да служи на живота“. Това е дълбоко вътрешно убеждение на Асен Златаров, негово творческо кредо и в научните му изследвания. Съчетал строгостта на научната мисъл с артистичния полет на поетичната си душа, Златаров реализира високите си естетически, хуманни и демократични идеали в разнообразни творчески дела, които го приобщават към народа, към цялото човечество.